

Dick Jenő

Életrajz

Az ősz, idős férfi még ülve is maga mellett tartja fabotját. Mint mondja, a napi sétával tartja magát valamennyire mozgékonyan. Régimódi szürkés öltönyéhez ugyanúgy ragaszkodik, mint a rég elhunyt após által készített mives arany pecsétgyűrűhöz. Általában víg kedélyűen beszél a múltból, de amikor a szegénységről, a munkaszolgálatról és elhunyt feleségéről beszél, a fémkeretes szemüveg mögött időről időre elfelhősödik tekintete.

A nagyszüleimről jóformán semmit nem tudok, egyiküket sem ismertem. Tulajdonképpen még a nevükre sem emlékszem. Annyi azért rémlik még a szüleim elbeszéléséből, hogy az édesanyám apja Göncruszán [Abaúj-Torna vm.-ben lévő kisközség, a 20. század első évtizedeiben 1200–1300 főnyi lakossal. – A szerk.] volt rabbi, de miután 1922-ben már nem adódott itthon álláslehetőség számára, kivándorolt New Yorkba. Az apai nagyszüleim elég vallásosak voltak. A nagybátyámék hentesként kóser húsáruféleségekkel foglalkoztak, elég jó bevételük volt. Az ő 15 hold tolcsvai szőlőjükből származó jövedelem is kiegészítette a mi családuk fenntartásához szükséges pénzt.

Édesapám, Sámuel Tolcsván [Zemplén vm.] született 1870-ben. Édesanyám, Rebeka Göncruszán született 1875-ben. Mindkettejüket fiatalkorukban a szegénység vitte Sátoraljaújhelyre [Zemplén vm. székhelye, 1910-ben 20 000, 1920-ban 21 200, 1930-ban 18 400 főnyi lakossal. – A szerk.], ahol megpróbáltak boldogulni. Édesanyámat egy nagynénénk vette oda magához, és ő nevelte fel. Volt egy testvére édesanyámnak, akit Róza néninek hívtak. Két fia és két lánya volt, akik mind nagyon vallásosak voltak. Vallásos helyen laktak, az ortodox Felvidéken, Beregszászon [Bereg vm. székhelye, 1910-ben mintegy 13 000 lakossal (több mint ötödük – 21% – tartozott az izraelita hitfelekezethez). – A szerk.].

Édesanyám és édesapám magyarul és tótul beszéltek, és persze jiddisül is, főleg, ha azt akarták, hogy mi, gyerekek ne értsük meg őket. Amikor összeházasodtak, édesapám vásári kereskedőként dolgozott. Vásznat, angint és szövetet vitt végszámba a falusi vásárokbá [Az angon sűrű szövésű pamutvászon, amelyből párna- és dunyahuzatot készítettek. – A szerk.]. Bérelt egy stráfkocsit, ezen szinte naponta járt különböző vásárokra, így próbálta eltartani a családot. Az édesapámnak ősz szakállá volt, ha kellett, csak razollal borotválkozott [Razol – maró folyadék, amelyet borotválkozáshoz használtak régen. Az arcra kenve leszedi a szőrt, amit aztán le lehet törölni. A hagyomány szerint az ortodox zsidó férfiaknak szakálluk van, mivel sem késsel, sem pengével nem szabad az arcot érinteni. Azok az ortodoxok, akik mégis szerettek volna borotválkozni, a razollal kerülték meg a tiltást. – A szerk.]. Édesanyám sájtliban járt. A sájtliban még le kellett vágni

kopaszra a haját. Csak négy elemít végzett, mást nem is tudott volna, hiszen Göncruszkán csak ez az iskola volt. Talán a nagybátyám révén ismerkedhettek meg, a házasságuk kölcsönös szimpátiából jött létre.

Mindketten középtermetűek, világos bőrűek voltak. Édesanyámnak már elég korán kellett fogakat csináltatnia. A legjobb fogászokhoz ment Sátoraljaújhelyen. A nagy szegénység ellenére nagyon rendes volt az öltözködésük, mindig netten, tisztán jártak. Amikor édesapám vásárolt, másképp öltözött. Volt külön olyan bundája, csizmája, amiben vásárra ment.

Annyira keservesen éltünk, hogy amikor apám a vásárokat már nem győzte egyedül elvégezni, magával vitte anyánkat. Ilyenkor a gyerekeket egy bejárónőre bízta, aki vigyázgatott ránk. Mari néni, a keresztény bejárónő családtagként, nem is pénzért dolgozott, hanem kosztot kapott nálunk.

Az édesapám 1945 tavaszán halt meg Szarvason. A budapesti bujkálás után, már felszabadulva az éhezés elől vidékre menekültünk néhány hétre. Akkor már hetek óta tüdőgyulladása volt, úgy nézett ki, mint egy élő csontváz. Kapott penicillint és még streptomocint is, amit akkor nagy nehezen szereztek neki [A penicillin tömeggyártása 1940-ben már megkezdődött az Egyesült Államokban, de streptomocint ekkor még nem alkalmaztak a gyógyászatban. – A szerk.]. Sajnos nem lehetett megmenteni, és 75 évesen elment. Édesanyám otthon, a budapesti lakásban 1949. augusztus 12-én halt meg. Gennyes vakbélgyulladást kapott, és bár a mindennapos orvosi vizit és a kezelések hatására meggyógyult, 71 évesen a szíve nem bírta már tovább. Más-más városokba, de minden végtiszteletet megadva, ortodox temetőben temettették el mindkét szülőmet.

Tizenketten voltunk testvérek, öt fiúgyerek és hét leány. A legidősebb testvéremet, ahogy hallottam a szüleimtől, Pirikének hívták, úgy hiszem, talán 1898-ban született. Korán meghalt tüdőbajban. Őt követte 1900-ban Imre, aki közülünk egyedül érettségizett. Banktisztviselő lett, Sátoraljaújhelyen jó állása volt, de megbetegedett. Torokgyíkja [A diftéria baktérium által okozott, gyakran halálos kimenetelű fertőző betegség. Ma már védőoltással védekeznek ellene. – A szerk.] vagy valami hasonló betegsége volt, szegény 24 éves korában elhunyt a kórházban. A tetemét hazahozták, mert a zsidó szokás szerint a lakásból temettetik el a hozzátartozói. Én gyerekként ott forgolódtam körülötte, és arra emlékszem, hogy kivittek a házból.

A következő testvérem Rózsika volt. Ha jól emlékszem, 1902-ben született. Ő nem dolgozott. Két gyereke volt, őket nevelgette otthon. Utána jött az Ilonka 1904-ben. Könyvelő lett, egy kispesti tanáremberhez ment feleségül, és Kispesten laktak [Kispest az 1920-as években rendezett tanácsú város volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1920-ban 51 100 főnyi, 1930-ban már 64 600 főnyi lakossal. – A szerk.]. Velem mindig játszottak náluk, a lakásban. Gyerekszülésben halt meg, az idejét nem is tudom. Utána jött Zoltán bátyám 1906-ban, Miklós 1910-ben, Lili 1917-ben és Lajcsika, talán 1918-ban. A közbeeső években születettek Sári (1915), Bözsi (1913) és Anci (1908) nővéreim, majd utánuk, 1919. április 24-én én, most már az utolsó élő testvér a sok gyerek közül.

Bözsi és Sári nővérem alijáztak 1934-ben vagy 1935-ben. Előtte cionista szervezésben mindenféle földmunkákat tanultak az enyingi pusztán [lásd: hachsara]. Ott ismerkedtek meg a férjeikkel. Izraelből már 1938-ban visszajöttek Magyarországra, mert nem találták meg ott a számításukat, nem tudtak kint megélni. Itt voltak másfél vagy két évig, mígnem Amerikából, Montevideóból [Uruguay fővárosa] küldtek részükre hajójegyet. Később Lili is követte őket a férjével és a gyerekével, Judittal. Ők végül sok évvel később mégiscsak Izraelben kötöttek ki. Bözsinek nem lett

gyermeke, ő is Izraelbe ment végül, ahol az 1990-es évek végén halt meg. Sárít talán a rák vitte el Montevideóban. Az egyik fia él még, valahol Karmielben, Izraelben. Lili és Sári gyerekei tartják a kapcsolatot, mindenhol sok unoka van.

Miklós és Zoli bátyáim itt maradtak Magyarországon. Zolit Mauthausenbe deportálták. Amikor hazajött, megnősült, és itthon tovább dolgozott a szakmájában. Bútorasztalos volt, nagyon finom munkákat végzett. Ő nagyon tisztelte az akkori Szociáldemokrata Pártot, és aktivistájuk is volt. Gyermeke nem lett. A másik bátyám, Miklós textilkereskedő volt. Később kitanulta a divatszakmát, és aztán kirakatrendezőnek képezte át magát. Kibírta a fárasztó munkát, mert öt évig Arhangelszkben volt munkaszolgálatosként [Becslések szerint 20 000 és 30 000 fő között mozgott azoknak a zsidó munkaszolgálatosoknak a száma, akik szovjet hadifogságba estek (vagy olyanokról van szó, akik elszöktek az egységüktől, hogy megmeneküljenek az embertelen bánásmódtól, vagy olyanokról, akik 1943-ban, a Vörös Hadsereg voronyezsi áttörése után estek fogságba. Ez utóbbiak voltak többen. Lásd: munkaszolgálat (musz). – A szerk.]. Oda került, öt évig ott fagyoskodott, megszokta a legrosszabb körülményeket is. Hazatérve ő is megnősült, a lányáról viszont már nem sokat tudok. Magas kort élt meg, talán rákja is volt, vagy végelgyengülésben halt meg.

Az egyik nővérem, Anci varrt a legszebben. Gyermeke sosem lett. Talán ő tartotta meg legjobban a vallást. A budapesti Széchenyi utcában lakott, 87 éves korában hunyt el. A férje halála után már én patronáltam, a Zsidó Kórházba is beutaltattam. Ott feküdt pár hónapig, mert balesetet szenvedett, combnyaktörést kapott. Sajnos már nem épült fel ebből.

Amikor Sátoraljaújhelyen gyerekeskedtünk, az össznépszerűség kb. 11 ezer lehetett [Inkább 20 000 fő körül volt akkoriban a lakosok száma. – A szerk.], ebből több mint 5 ezer zsidó volt. Nem laktak egy helyen, például a Gróf Somogyi Ilona utca 6-ban, a mi utcánkban nem is volt más zsidó család rajtunk kívül. Azért a zsidó boltok egy környéken helyezkedtek el, az egy kimondottan olyan negyed volt. A zsidók a külterületre egyébként sem mentek lakni, főleg a belvárosban éltek. Akkoriban még nem nagyon volt autóbusz meg egyéb jármű. Stráfszekérrel intézték a dolgaikat, de ezt nem minden család engedhette meg magának.

Volt egy nagy neológ közösség, egy ortodox közösség és egy haszid. Összesen három nagy templom volt: a neológ templom, nem messze tőle egy ortodox és a város másik részén a haszid, ahová szefárd zsidók jártak fehér harisnyában, kaftánnal, strámlis kalapban [lásd: haszidizmus]. Imaházak is voltak, én főleg ilyenekbe mentem imádkozni. A közelben lakó gazdag bőrkereskedő Schönfeldéknek volt saját imaházuk, Tórával. Náluk mindennap volt imádkozás. Mi az ortodox hitközséghez tartoztunk.

Az elemi zsidó iskola volt, zsidó tanárokkal. Sőt, a polgári [lásd: polgári iskola], ahova később jártam [Ez már nem Sátoraljaújhelyen, hanem Miskolcon volt, ahol volt zsidó polgári fiúiskola. – A szerk.], szintén zsidó iskola volt, csak zsidó tanárunk lehetett. Egyszer Klebelsberg Kunó, az akkori kultuszminiszter jött látogatóba. Az ortodox iskolát látogatta meg, és a tanító bácsi engem hívott fel, hogy írjam le szépen a táblára: Kossuth Lajos. A helyesírássra volt kíváncsi, zsinórírással. Én máris kipattantam, mint egy régi írástudó, mindentudó, bátran odaálltam, és megfelelttem arra, amit kérdezett a miniszter úr. Emlékszem az a csíkos, szabványos miniszteri nadrág volt rajta, lüszter, fekete sima kabáttal.

A folyóparton minden gyerekek jutott egy kis terület, amit saját maga elkerített. Termesztettünk salátát, retket, hagymát, ezeket mindig eladták. Ebből rengeteg pénzt tudtak szerezni az iskolának. Fegyelem volt, de olyan barátságos volt ott minden, mint egy nagy családban.

Már négyéves koromtól tanulnom kellett a héderben. Héberül olvasni itt jóval hamarabb tanultam meg, mint magyarul. A magyar olvasással nem akartak velem nagyon foglalkozni, azt mondták, hogy ne előzzem meg az iskolát. Egy vallásos sógorom volt az én első tanárom. Először a Gemarát tanultam, utána a Rasit és Rambant [Rámbám – lásd: Maimonides] is átvettük egy pár szóval. A heti szidrát tanultuk minden héten, és nyáron a pereket [lásd: heti perek] is [Ez az „Atyák Bölcs Tanításainak” (Pirké Ávot – Atyák fejezetei) egyik elnevezése. Nyáron szokták tanulni a heti szidra mellett. – A szerk.]. Minden zsidó ünnepet bőven megtartottunk a családban. A család együtt volt, meghitt hangulatban. Apámmal és a fiútestvéreimmel sokat imádkoztunk. A szabályokat mindig betartottuk. Arra emlékszem, hogy mindig szigorúan vettük a kóserságot [lásd: étkezési törvények], a szombatot és az ünnepeket. Húsvétkor maceszt ettünk, 30 kiló macesz kellett a nagy családnak. Ezt viszont ingyen kaptuk a hitközségtől. Szombat délután voltak olyan összejövételek, ahol énekelgettünk.

Édesapámnak állandó ülése volt a zsinagógában, és nekem ott volt mellette a helyem minden imádkozásnál minden nap, de minden szombaton és ünnepnapon is. Én ilyen családban nevelkedtem, nem is tudtam volna elképzelni, hogy másféle család is létezik. Ettől függetlenül, az egyik házban, ahol laktunk, nem csak zsidók voltak. Ott is baráti kapcsolat alakult ki, mert Sátoraljaújhelyen a zsidók akkoriban megbecsült emberek voltak. Minden olyan természetesnek tűnt. Például Purimkor az egész város farsangi ruhába öltözött. Szekerekkel mentek végig a fő utcán, és táncoltak is. Ha sláchmóneszt vittem a rokonokhoz, olyan jó borraivalót kaptam, hogy nagyon boldog voltam tőle. Már akkor gyűjtögettem a koronát, amikor kisgyerek voltam. Akkor még korona volt, de aztán pengőre váltottak. Határozottan emlékszem, 500 koronáért adtak 1 pengőt, ami nagyon nagy pénz volt [1927. január 1-jétől váltotta föl a koronát a pengő, 12 500 papírkoronáért adtak egy pengőt. – A szerk.]

A mikve messze volt, de a Ronyva patakhoz is lehetett menni az edényeket tajvlizni [Az edények mikvébe (természetes esővízbe / folyóba / kútba) mártását jelenti áldásmondás kíséretében, amit minden új edénnyel megtesznek (tajvlerozás; jiddis). – A szerk.]. A sógor, aki nagyon vallásos volt, az otthon nem fürdött. Csak kimentünk a Rongyvához. Az elég mély volt, és engem is vitt magával, és megfürdetett többször is nyaranta, amikor folyó vízbe [azaz: élő vízbe] jártunk tisztálkodni. A húsvéti ünnepekre teljesen más edényt vettünk elő, mint máskor [lásd: Pészah]. A lakást egész nap takarítottuk. A morzsákat mindig összeszedte édesapám, én is mentem neki segíteni [lásd: homecolás].

A bár micvóm nagyon elegáns volt. Felkészítettek az oktatók, a zsidó tanárok. Gyönyörű szép, névre szóló ajándékot kaptam: egy könyvet, magyar fordításával és egy kisebb aranygyűrűt is. Egész vékony volt, de örültem neki, mert nagyon szép volt, és büszkén mutogattam mindenkinek. Ez egy olyan szép élmény így a zsidó múltra visszatekinteni, hogy nem tudok mást, ennél szebbet elképzelni.

A jellegzetes zsidó foglalkozás a kereskedelem volt. Cipő-, textilkereskedők, zöldségesek mellett még cukrászdák is nyíltak. Volt egy nagyon jó kóser cukrászda is, az egyik nővéremet oda küldték lakni és dolgozni, mert mi nagyon sokan voltunk otthon. A Schwarcz család boltjába Budapestről jött egy

mestercukrász, aki megtanította a nővéremet a legkülönlegesebb süteményekre. Amikor később a nővérem kivándorolt Montevideóba, akkor a kint nyitott cukrászdával jól kerestek.

Amikor mentem reggelente az elemibe, útba esett nekem a nővérem. Bementem hozzá a cukrászdába, és ő minden reggel odaadta nekem a krémesnek, a finom krémeseknek a végét. Igen finom volt, vittem uzsonnára, még a többi gyereknek is jutott. A barátoknak is tudtam belőle adni. Ezek az emlékek jelentékteleneknek tűnhetnek, de azért egy gyereknek, akinek otthon, ha már egy darab tojást is evett, luxus volt.

Nálunk gyakran csak rántott leves jutott reggelire. Vaj hol volt, hol nem volt a kenyérre. Hús jutott elég gyakran, mert a keresztapám igyekezett nekünk ilyen ételeket adni. Szép húsrészeket, darált húst küldött át, amelyet az édesanyám megáztatott kóser szokás szerint, mielőtt megfőzte [lásd: étkezési törvények]. Finom húslevesek is voltak, és habart krumpli, bableves, de sokszor csak kukoricakását ettünk. Néha vettünk egy libát, akkor annak minden porcikáját befaltuk. A kukoricadara tetejére a tepertőjét tettünk, az egy ebéd volt. Amikor a máját felszeletelte anyám, a pici darabokat rátette a kására, az is egy ebéd volt. Szombatonként a templom után édesapámmal elhoztuk az anyám által péntek délelőtt elkészített sóletet a péktől, ahol melegen tartották [Nemcsak melegen tartották, hanem a kenyérsütés befejeztével a pék berakta a még meleg kemencébe a sóletes fazekakat, amelyek tetejére ráírták volt a megfelelő család nevét. Másnap délre aztán szép lassan elkészült a sólet. Azért ment ő az apjával, mert a bár micvéja előtt kisgyerekként ő még cipelhetett szombaton. Lásd még: szombati munkavégzés tilalma.]. A kemencéből egyenesen hazavittük. Amíg nem ebédeltünk, bebugyoláltuk az ágyba, és megtartotta a finom melegséget. Úgyhogy nem voltunk elégedetlenek az ebéddel, meg voltunk elégedve azzal, amit kapunk.

Az édesapámnak volt egy távoli rokona, Székácsék. Ők Nyírbaján [Nyírbaja nevű településnek nem tudtunk a nyomára bukkanni. – A szerk.] vállaltak el egy intézőség posztot. Egy rokon lányát vette el a Székács, aki Nyírbaján egy 2000 holdas birtoknak volt a teljhatalmú intézője. Saját templomot is csinált Nyírbaján. Nyírbaján a környéki zsidókat is támogatta ez a Székács bácsi, sőt, még 93 éves korában a hitközségnél pénzbeszedést vállalt. A Székácsné még nagyon sokáig járt hozzánk. Ők minden évben küldtek nekünk, szegény zsidó rokonoknak egy zsák lisztet és egy zsák burgonyát. Finom nyírbajai gűlbaba burgonyát küldtek, és ez nagyon nagy segítség volt.

A mi utcánkban volt járda. Az egy úgynevezett reprezentatív utca volt, mert ott volt a parókia, a katolikus templomnak az irodái, és egy kiépített rész, ami az úgynevezett Magashegy felé vezetett. A Magashegyre sokan jártak, a hegytető részt úgy hívták, hogy „Hecske”. Előfordult, hogy ott megzavarták a zsidó pajeszosokat, de csak a rossz gyerekek. Semmit nem csináltak, csak megfuttatták őket egy kicsit úgy heccből.

A ház, amiben laktunk, háromszobás ház volt. Az egyik részében lakott a főbérő, nekünk két szoba jutott. Volt villanyunk és folyóvizünk is. A nagy konyhánkban volt még lefolyó is, és a lefolyó mellett egy ólmozott fürdőkád, függönnyel elválasztva. Hát elég gyakran meg lehetett fürödni, melegítettek vizet, volt kályha, persze sparhelt volt. Nagy bádofazekakban melegítették a szülők a vizet. Előfordult, hogy a lányok ketten-hárman fürödtek egymás után, megfelelő kóser szappannal.

Egy búbos kemence állt a konyhában, azzal lehetett kenyeret sütni. Két nagy szobánk volt, és persze a konyha. Minden helyiségben aludt valaki. Én például anyámmal aludtam sokáig, fejtől-lábtól. Akkor még rézágyak voltak, de nem ám a mostani modernnek. A fűtés vaskályha volt, általában fával és tuskókkal fűtöttünk. Később Zafír kályhával, a modernebb fűtéssel már a két szoba is átmelegedett. Volt egy egész kis udvar, udvari és utcai ablakaink is voltak. A szobákban régimódi, szegényes bútorok voltak. Az udvaron cementraktár volt, a főbérő, Wéber foglalkozott építőanyag-kereskedéssel.

Az amerikai rokonok minden évben egy-két alkalommal csomagokat küldtek, az ottani elhasznált ruhákat meg olyan dolgokat, amiket már nem használtak. A vámhivatalnál kérvényezni kellett a csomag vámmentességét. Három testvérem is tudott varrni, ezekből a holmiból varrogattak maguknak, meg nekem is nadrágot és kis mellényeket. Úgyhogy ilyen ruházati lehetőségünk volt, mert a szegénység nem engedte meg, hogy még egyéb ruházati dolgokat is vásároljanak.

Éjjel-nappal dolgoztak a lányok. Kötények szegését vállalták el, előbb kézzel, aztán szert tettek egy motoros Singer gépre, és éjjel-nappal kopogott a gép. 20 fillért fizettek egy kötény eldolgozásáért. Apám és anyám is nagyon keveset tudott már a végén dolgozni, olyan betegesek és idősek volt. Szűkös volt a megélhetés. Nekem összesen egy cipőm volt, és ha rongyos volt a talpa, akkor bizony este elmentem a házi suszterhez, úgy hívták, hogy Laufer Jenő, és a kis műhelyében megvártam, míg megtalpalta a cipőmet. Egyetlen egyszer tudtam cipőt venni magamnak, egy szandált, amikor már inas voltam. Azt is olyan nehezen járatam be magamnak, mert fájós lábaim voltak már akkor is.

Tudtuk jól, hogy apám sokszor volt fizetéseképtelen. Ilyenkor bizományba kapott árut, hogy vásárokra járhasson, mert a saját pénzéből nem tudta volna megvenni az árut. Előfordult, hogy vitt magával engem is. Aznap nem mentem iskolába, hiszen ha rosszul érezte magát, elkísértem a vásárba. Lovas kocsival mentünk, leütöttük a sátrat Forróencsen, Cigándon, Putnokon. A lovas kocsin hátul be volt bugyolálva a zsákba a textilárunk. Vigyázni kellett, mert hátul a román cigányok felmásztak a kocsi alá menetközben, és ki akarták vágni a zsákot. Emlékszem, egy alkalommal meg is akartak támadni minket, de egy nagy rúddal elijesztettem őket. Ezek mind olyan epizódok, amikről nem lehet elfelejtkezni. Akkor 10-11 éves voltam már.

Anyáméknak voltak olyan könyvei, amelyeket nagyon szerettek, például „A két fogoly”-t [Zilahy Lajos regénye]. A keresztapám meg a keresztanyám minden este oda jöttek hozzánk, hogy felolvassunk nekik. Analfabéták voltak, ők nem tudtak olvasni. Én anyám ölébe ültem, úgy hallgattam minden szót. Akkor volt a pere Dreyfus kapitánynak, ami nagy felháborodást keltett abban az időben, és tudom, hogy foglalkozott ezzel a zsidóság [lásd: Dreyfus-ügy].

Sokáig járatuk a „Népszavá”-t, mígnem 1942-ben a karácsonyi szám miatt, Szakasits Árpád egy cikke miatt betiltották a lapot. Ezt a cikket mi valahonnan megkaptuk, örömmel újságolta egyik zsidó a másiknak, mit olvasott a nemkívánatos írásban. A mai napig a „Népszavá”-t járatom.

Sátoraljaújhelyen főleg az iskolában barátkoztunk a többi gyerekekkel. Tőlünk nem messze lakott a Majdhelsz szabó fia. Vele és egy kislánnyal is együtt játszottunk fogócskát és mindenféle labdajátékokat. Schönfeld Böskének hívták, azt mondták, ő a menyasszonyom. Sátoraljaújhelyen még ott volt a Schwarz család, a Schach család és a Habermann család is, akik nagyon gazdag déligyümölcs-kereskedők voltak. A közelben laktak a Grossék is, akik szabók voltak. Az egyik fiú el

is vette az egyik lánytestvéremet. Nem csak zsidókkal lettünk jóba. Később, amikor már Miskolcra költöztünk, egy kefekötő mellett laktunk, aki nem volt zsidó. Egy velem egykorú fia volt, vele sokszor kimentem a szőlőjükbe. Futballoztunk, vagy később bicikliztünk a Búza téren.

A politikai hangulat Sátoraljaújhelyen még csendes volt 1925 és 1930 között, nem lehetett semmi olyan különleges dolgokat hallani. Tudom, hogy apámat ismerte az összes helyi katona, mert ő vörös katona volt. A városban a pályaudvaron teljesített szolgálatot. Mivel ilyen sok gyereke volt, nem vezényelték el máshova. Tizenegy gyereke volt már akkor, és a parancsnokságon mindenki nagyon nagy tisztelettel bánt vele, igyekeztek előnyben részesíteni. Csak példaképpen megemlítem, amikor szesztilalom volt, a körülmetélésem alkalmából a parancsnokságon a katonaság engedélyezte nekünk, hogy alkohollal kínáljuk a vendégeket. Amikor 1940-ben bevonultam munkaszolgálatosnak, és beteg voltam a munkaszolgálat alatt, hörghurutom volt, a leszázalékolásomat kértem, vagyis hogy a munkaszolgálat alól mentsenek fel engem. Az ezredes, aki ott volt, ő volt a bizottság elnöke, és megismerte a nevem és engem is. Az az ezredes 1940-ben jóval 70 felett volt. Előtte egyszer már kirúgtak engem, nem akartak leszázalékolni. Mentem másodszorra is, és meg voltam ijedve, hogy megint kirúgnak, és nem fognak leszereltetni. Akkor ez az ezredes azt mondta, maga annak a sátoraljaújhelyi D. bácsinak a fia? Mondtam, hogy igen, én vagyok. Azt mondta, nyugodjon meg, le fog szerelni. Az életemet mentette meg, mert a többieket már vitték ki Ukrajnába [Ez az esemény tehát 1941-ben vagy azután történt. – A szerk.]. Ez az esemény örökké emlékezetes volt. Kimondottan olyan isteni csodának lehet mondani.

1930-ban az egész család Miskolcra költözött a szegénység miatt. Reménykedtek, hogy onnan jobban tud majd apám kereskedni, vásárolni járni, és így könnyebb lesz a megélhetés. Az első lakásban csak hat hónapig tudtunk lakni, hat hónap alatt nem tudtunk egyszer se fizetni házbért. A hat hónap alatt csak halasztottunk, halasztottunk, s végül elengedték az egészet. Akkor elmentünk egy jóval olcsóbb bérű lakásba. Ott is egy kétszobás lakás volt már, és ott volt egy veranda, ott dolgoztak a lányok. Rendes udvar volt, ahol lehetett a gyerekeknek játszani, és összejöveteleket is tartottunk. Volt úgy, hogy lekvárt főztek a szüleim, és ott kevergettük egész éjjel a lekvárt. Továbbra is tartottunk minden ünnepet, és az ottani Kazinczy utcai ortodox zsinagógába jártunk.

A testvéreimmel gyakran jártunk az Avas tetőre, és átsétáltunk Görömbölytapolcára, amelyet most Miskolctapolcaként ismer mindenki. Gyönyörű szép fürdőhely volt ott akkor is, bár nem volt ennyire kiépítve. Szombaton vagy vasárnap itt pihentünk több testvéremmel is. Leültünk a fagyaltozóba Görömbölytapolcán, ahová busz ment ki már akkor is. A nyomdász szakszervezetnek volt két biliárdszobája is, és ide nyugodtan, ingyen bemehettünk bármikor. Nagyon jó volt, egy tábla csokoládében vagy hasonlóban játszottunk. Sokat jártam moziba, minden filmet és a színházban minden színdarabot megnéztem

Hitler hatalomra kerülése már engem Miskolcon ért. Én már éreztem Miskolcon a bajos időket. A turulmadarasak Miskolcon már masíroztak [A Turul Bajtársi Szövetség 1919 őszén alakult. Az egyik legnépesebb és legnagyobb hatású egyetemista bajtársi egyesület volt, tagjai jogi egyetemisták, orvosok és bölcsészek voltak. Az egyetemeken ők szervezték a zsidó diákok megverését, 1927-ben hevesen tiltakoztak a numerus clausus megszüntetése ellen (aztán majd 1941-ben a numerus nullus bevezetését követelték). – A szerk.]. Később aztán a Gömbös-kormány idején eléggé nagy lett az antiszemitizmus. Jöttek sorjában a politikusok Imrédy [lásd: Imrédy Béla] minisztersége alatt, aztán a Darányi [lásd: Darányi Kálmán] idejében is. Még Kállay [lásd: Kállay Miklós] miniszter

volt a legbarátságosabb.

Nagy volt a riadalom, amikor Hitlert megválasztották, és már a fasiszta szelek fújdogáltak. Hallottuk a rádióban, ugye akkor még tévé nem volt, hogy hogyan masíroztak a német katonák. És később a mozikban is lehetett látni azokat a német eseményeket. 1938-ban bevezették az igazi nagy zsidótörvényt [lásd: zsidótörvények Magyarországon].

Én akkor már felszabadult fiatal segédként dolgoztam, először a zsidó Salgó házaspár boltjában, majd Quitt Lipót textilcégénél. Az édesapámnak nem volt annyi pénze, hogy szakmára taníttasson. Legszívesebben autószerelő vagy fogtechnikus lettem volna, ezt a két szakmát néztem ki magamnak. Végül divatáru-tanulónak mentem el Miskolcon [lásd: kereskedelmi iskolák], az egyik legelegánsabb üzletbe, ahol igazán meg lehetett tanulni az intelligens kereskedelmi kiszolgálást. Nem olyat, mint általában ma, amikor boldoggá teszik a vevőt, ha éppen kiszolgálják. Akkor a vevőket nagyon meg kellett becsülni, és nagyon meg kellett fogni. Akkor én ott voltam addig, amíg be nem fejeztem a tanulóéveimet. Akkor kaptam a főnöktől egy szabadulási levelet, amelyben felszabadított engem még korábban, mint a kötelező három év. Azt mondta, hogy már nyugodtan elindulhatok a pályámon, és szívesen vette volna, ha nála maradok. Később mégis mást dolgoztam. Nekem egész kicsi állásom volt, úgynevezett nehéz fiúktól kellett tételeket inkasszálni, a pénzbeszedést végezni. Ez egy olyan állás volt, amit nem is fizetésért csináltam, hanem csak valami jutalékot kaptam azután, amit inkasszáltam Quitt cégénél, Miskolcon. Később, Pesten magánszorgalomból textillel is dolgozgattam, amíg csak lehetett, úgy nevezték ezt, hogy „hónalj-kereskedelem”. Varrodáknak, boltoknak adtam el vég textileket direktben. Ezzel valahogy kihúztam, és kiváltottam az iparendélyt 1942-ben.

1936 májusában már az egész család felköltözött Budapestre, a Paulay Ede utcába, egy bérlakásba. A bátyám is és a nővéreim is feljöttek Pestre, és itt helyezkedtek el. A lányok varrónők voltak, a bátyám pedig kereskedelmi segéd [Föltehetően legfiatalabb bátyjáról, Miklósról van szó. – A szerk.]. Ők voltak az előőrsek, és így kerültem aztán végül Miskolcra Pestre én is. Pesten továbbra is jártunk zsinagógába, a Vasvári Pál utcába tartoztunk.

1941–42-ben elterjedt már Pesten is, hogy lengyel zsidókat végeztek ki Lengyelországban. Hallottuk, hogy árkot ásattak velük, és belelőtték őket. Én jártam egy ilyen társaságba, ahol ilyen összejövétel volt a textileseknek meg az aranyműveseknek, és ott rengeteg lengyel zsidó volt. Arról nem is beszélve, hogy lengyel fogollyal dolgoztam a munkaszolgálat alatt is. A lengyelek tudtak már magyarul beszélni. Itt voltak már régóta Vác mellett egy majortanyán, ahol földműves munkát végeztek. Hajlogatniuk kellett egész nap, dugványozni, majd utána aztán a káposztát torzsátlanítani a géppel. Naponta 12 órát felváltva, hol nappal, hol éjszaka.

Amikor a lengyeleket összeszedték [lásd: kamenyec-podolszki vérengzés], édesapámra is ráfogták a hatóságok, hogy ő is lengyel zsidó. Valaki ezt bediktálhatta nekik, talán a szomszédától vagy valahonnan megkapták a címeiket. Emiatt sokat kellett utánajárni, hogy megszerezzük az édesapámnak a rabbiság által kiállított születési bizonyítványát, annak igazolására, hogy magyar állampolgár. Aztán addig-addig járkáltunk a KEOKH-ba, míg minden el nem rendeződött. A KEOKH akkor még a jelenlegi közgazdaságtudományi egyetem épületében volt. Ebben nagyon nagy segítségem volt Budapesten például a Dr. vitéz Godmár Ferenc, aki Budapest főkapitány-helyettese volt. Így nem vitték el az apám akkor.

Már Miskolcon is, de Pesten is mindig eljutottam a moziba. Este 10-kor kedvezményes jegyet tudtam venni, és kedvezményes uzsonnát is lehetett kapni az üzletekben. 3 fillérért volt egy sós kifli, tele volt szalámival. Színházba pedig akkor lehetett olcsón bemenni, amikor már elkezdődött a darab. Igen híres színészek szerepeltek Miskolcon, akik később mind Pestre kerültek. Nem akarom mindet felsorolni, de például Mezey Mária [1909–1983, 1958-tól a Madách, 1964-től a Nemzeti Színház tagja, az 1930-as években játszott Miskolcon. – A szerk.] és Misoga László [1895–1969, 1932–34 között játszott Miskolcon. Elsősorban a kabaréműfaj volt az erőssége. – A szerk.] is. Mikor az előcsarnokban járkáltunk, leselkedtünk és megfogtuk az igazgatót: „Tessék beengedni, valakinek kell tapsolni is!” Így szinte minden darabot megnéztem. Emlékezetes számomra egy kimondottan zsidó témájú is, ami egy zsidóról szól, aki nősülés előtt van, de rettentően félt a lányoktól, szegény.

Két ízben voltam munkaszolgálatos [lásd: munkaszolgálat (musz)]. Már 1939-ben tényleges sorkatonának hívtak volna be, de már akkor a zsidótörvény értelmében katona nem lehettem. Bevonultattak engem Szentendrre. Kihelyeztek bennünket egy Izbég nevű faluba, pár kilométernyire Szentendrétől. Éldegélgettünk ott egy rövid ideig, majd levittek Pomázra, ahol már gyakorlatozás volt. Különböző könnyebb testi mozgásokat végeztek velünk, mintegy katonai oktatást vagy egyéb képzést tartottak. Injekciókat adtak, beoltottak minket himlő ellen, és elvittek onnan. Első utunk Szinerváralja volt, Régensheine a román neve [Szinerváralja román neve Seini volt, ma is az. – A szerk.]. Egy hegyoldali présházban aludtunk a földön. Szalmánk nem volt, de szénaféle volt. Éjszaka a pockok ugráltak a fejünk fölött a szállásunkon, de azt már kibírtuk, mert kényelmes luxusszállodába nem helyeztek el minket. Hosszú ideig maradtunk ott, kivittek mindennap munkára. Olyan munkálatokra fogtak, ami bizony életveszélyes volt. A románok építettek egy úgynevezett Károlyi-vonalat. Vasbeton bunkerek voltak, ezeket felrobbantották, amikor az erdélyi részt a magyarokhoz visszacsatolták.

Bunkerrobbantásnál foglalkoztattak minket. A robbantott anyagokat kellett az útra hordozgatni. Ilyen útalapokat képeztek azokból a vasbetonokból, és azokat feltöltötték a szükséges építőanyagokkal. Ott folyt a Szamos. A folyóba vezető utakat építették, és mi hordtuk oda az alátétet. Pár hétig vagy hónapig is lehettünk azon a helyen. A későbbiekben bevagoníroztak, miután azt az útépitést befejezték. Továbbvittek bennünket, egészen le Besztercére. Nem Besztercén laktunk, hanem Sajómagyarasi [Sajómagyarós] helységben, és ott vasútépítésnél krampácsoló munkálatokat végeztünk. Hát kényelmes munka volt, de mégis munkaszolgálat. Nem volt egy luxus hely. Itt a szállásunk parasztházakban volt, az emberek az előszobájukban vagy a szobájukban adtak helyet nekünk. Onnan is elvezényeltek bennünket. Karácsony következett. Akik nem voltak már katonakötelesek, de velünk dolgoztak munkaszolgálaton, azokat leszerelték 1940 végén, úgy december 10. körül. Mi menetlevelet kaptunk, hogy mivel tényleges katonaság, és szolgálatot kell teljesítenünk, Hódmezővásárhelyre helyeznek. A munkaszolgálat alatt leveleztünk a családdal. Azért jött a posta. Magyarországon akkor még rendszeren, egy héten egyszer.

Hódmezővásárhelyre menet egy kicsikét elkanyarodtam, vagyis közben haza is mentem. Bár engedélyem nem volt, mégis megengedtem magamnak, hogy egy hétre hazalójak, és utána mentem csak jelentkezni. Figyelmeztettek, hogy nem szabad ezt csinálni. Voltunk vagy hatszázan Hódmezővásárhelyen. Ott minden este, még éjszaka is felköltöztek gyakorlatozni. Felöltöztettek meleg öltözetbe, mindent magunkra vettünk. Bakancsot kellett húzni és teljes ruházatot. A jeges téren vagy a mellettünk lévő futballpályán kellett gyakorlatokat végeznünk, nagyon gyakran

éjszakai órákban is. Mert ott nem válogattak aszerint, hogy nappal vagy éjszaka van. Amikor rendkívüli riadót rendeltek el, akkor fel kellett ugrani és menni.

Sajnos közben megbetegedtem, és kértem, hogy a betegszobába helyezzenek el. A betegszobában ott voltunk ketten vagy hárman, akiknek meghúlése megfázása volt. Nekem erős hörghurutom lett, és heteken keresztül próbálták kezelni. Beküldtek a szegedi kórházba is, ahol azt mondták, hogy majd kipihenem és kiheverem a dolgot. Továbbra is azt éreztem, hogy beteg vagyok. Fáradt voltam, és végül a hosszadalmas betegség után azt elértem, hogy felülvizsgálatra küldjenek. Tudtam, hogy a kórházon kívül egy bizottság elé fogok állni. Hazamentem, leszereltem, és körülbelül áprilisra behívtak vizsgálatra Kecskemétre. Nem volt elegendő az a bizonyítvány, amit én onnan vittem, és mondták, hogy majd újból be fognak hívni egy másik, szuper-felülvizsgálatra, ami végül egy hónap múlva meg is történt. Leszereltettek ideiglenesen addig, amíg újból be nem hívnak. Hát, visszajöttem a szüleimhez, ahol én laktam, visszamentem a munkahelyemre, és folytattam a munkám. A textilkereskedelemben dolgoztam mint kereskedelmi ügynök, pénzbeszedéssel foglalkoztam.

Dolgozgattam, és a szüleimmel együtt laktam. Mást nem tudtam csinálni, mert a munkahelyemen voltam nap mint nap, 16–20 helyre is elmentem egymás után. Biciklivel jártam, hogy egyszerűbb legyen, mert akkor még nem volt sok helyen autóbusz. Pest környékén és a pesti külterületeken végeztem a munkámat. Minden fillér kellett a család fenntartására, mert a szüleim idősek voltak, és bizony elég keservesen éltek. Majdnem a teljes fizetésemet, egy nagyon minimális zsebpénz kivételével, mind a szüleimnek adtam. Ez így volt megbeszélve a többi testvéremmel is. Volt két bátyám meg két nővérem is ugyanígy. Mindenki adott a szüleimnek egy összeget, és akkor a család fenntartására vezette a szegény anyám a kóser vallásos háztartást. Édesapám már akkor nem tudott dolgozni, idős volt, betegeskedett. Ha mégis járt vásárokra, gyakran elvitt engem is.

Eléggé aljasok voltak sokan, nagyon sok feljelentés született, mikor a németek bevonultak ide, állítólag az országban egymillió feljelentő volt. A család sokat bujkált, amikor már nem maradhatott a lakásban. Mikor megérkeztem a Paulay Ede utca 16-ba, a szomszédok nem nagyon örültek, mert ők elég fasiszta beállítottságúak voltak.

A feleségemet már Budapesten ismertem meg. 13 éves volt, amikor én már hecceltem, ahogy ment az iskolába, hátán a nagy táskájával. Egy házban laktunk Budapesten, a Paulay Ede utca 16-ban. Ők a harmadik emeleten laktak, mi az első emeleten. Naponta felrepültem a lépcsőn, csak hogy megkérdezzem, mit csinál. Varrónőnek tanult. Már akkor befogott engem, mikor egy ruhát kellett sötétedésre hazavinnie: ugye, elkísérsz? Ezek olyan emlékek, amelyeket nem tudok elfelejteni. 60 évig éltünk békében.

A feleségem, Éva 1924. március 27-én született Karcagon [Rendezett tanácsú város volt Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, 1920-ban 22 600 főnyi lakossal. – A szerk.]. Nagyon szegény családban nőtt fel, egyedüli gyerekként. A család neológ zsidó volt, tehát kevésbé vallásos, mint az én szüleim, de az megegyezett, hogy szintén anyagi okok miatt jöttek fel Budapestre. Az édesapja órás és ékszerész volt, valamennyire kitanulta ezt a szakmát. Az anyja először otthon volt, majd a háború alatt az anyósom is bujkált, de valahol máshol, mint az én szüleim. A férje nem jött vissza Auschwitzból, hamar megtudta, hogy az apósomat meggyilkolták. A felszabadulás után az édesapjának a mostohatestvére, aki Gyulán lakott, megjött valahonnan a deportálásból. Annak a feleségét elhurcolták, és nem jött vissza, azért levitte magához Gyulára az anyósomat

házvezetőnek. Ott is segédkezett, még nyaraltunk is náluk Gyulán a gyerekekkel. Később egy szövetkezetben volt, géptisztító rongyokat válogattak. És összevarrogatták, és ezt adta el a szövetkezet. Végig dolgozott addig, amíg nyugdíjas nem lett.

A polgári esküvőnk 1943. február 10-én volt, egy sima munkanapon. A főnökömet hívtam meg tanúnak, a másik tanú pedig az apósom főnöke volt. Igen nagybecsű, szép ajándékokat kaptam, például egy igen komoly zenegépet állvánnyal és lemezekkel. Később átalakították a zenegépet automatára, öröktűvel. Amikor a lemez lejárt, kikapcsolta magát a gramofon. Akkor ez még egész újdonság volt. A másik főnöktől még most is megvan az a csillár, amit kaptunk az esküvőre.

Néhány nappal később elmentünk a Dohány templom melletti Hősök Templomába. Azt mondták, az ugyanolyan, mint a Dohány templom, csak elegánsabb. Az esküvőnkön a zsinagóga zsúfolásig tele volt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Hevesi rabbi adott össze. Orgonajáték is szólt, és a leghíresebb, bariton hangú kántor énekelt. Csodaszép volt. A neológ Dohány templomban rendes zsidó vallás szerint mindent megtartottak, mindent, ami a szokásos. Az esküvő után a szüleimnél, a lakásban volt egy kis ebéd, talán harmincan lehettek ott. Mi nem sokáig maradtunk, egy szállodába mentünk, ahonnan másnap nászútra mentünk, Mátraházára. Talán egy hétig maradhattunk ott, a helyi hotelben. Fiatal házasként a Paulay Ede utcában, az anyósomék lakásában kezdtük a közös életünket.

1943. november 17-én született a Zsuzsanna lányom. A zsidó szertartás szerint zsidó nevet adtam neki. A háború alatt nagy nehezen szereztünk neki ennivalót, és a feleségem sokáig szoptatta is. Egy közgazdasági technikumban érettségizett, majd a vállalatánál már a főiskola elvégzésére is kötelezték. A másik leányom, Katalin 1949. március 5-én született. Ő is kapott zsidó nevet, a Vasvári Pál utcai templomban. Őt másodszor vették fel az egyetemre, orvos lett belőle. Kispesten háziiorvosként dolgozik.

Még a háború alatt egyszer kijött két személy a házból, közeledtek felém. Valamit súgtak egy golyószóróval felszerelt nyilaskeresztesnek, akik razziáztak az utcán. Ez 1945. január 8-án délelőtt 10 óra körül történt. Egyenesen hozzám jöttek, hogy biztos zsidó vagyok, és mit csinálok ott. Én mindezt kikértem magamnak. Mondtam, hogy nem vagyok zsidó, és elővettem a papíromat, amin én Diószegi Jenő voltam, a papírok szerint eredeti debreceni születésű. A papírokat korábban egy vagyonért vettem ismerősöktől, akik legtöbbször szlovák menekültek iratait adták el zsidóknak. A bizonyítványok hivatalos pecséttel szabályszerűen volt kitöltve. Ezeket ők mégsem fogadták el, és elhurcoltak engem gépkocsival. A két géppisztolyosnak kénytelen voltam szót fogadni. Belöktek engem a pincébe, és este 5-ig faggattak. Mondtam, hogy én református vagyok, és katona. Volt egy hamis szabadságos levelem, ami a katonaságról szólt, vagyis hogy a kórházból eljöttem. Este pontosan 5 óra körül feljöttünk a pincéből öten vagy hatan, hogy kimenjünk vécére, reggel óta először. Amikor felvezettek bennünket, egy sötét pincehelyiségbe mentünk, ahol én meghúzódtam egy igen titkos sarokban. Mikor elvonultak előttem, és mentek hátra az udvarba vécére, akkor én kiosontam. „Éljen Szálasi” jelszóval jutottam ki. Feltettem a kezem, és evvel a jelszóval a megrettent örök kiengedtek. Így tudtam megmenekülni, és gyorsan eltűntem a helyszínről. És utána fogtam magamat, és elmentem arra a helyre, ahova én a szüleimet bújtattam el korábban. A Lónyay utca 41-ben voltak, a feleségemmel és a gyerekekkel együtt. A lakást a hamis papírokkal béreltem ki. A szüleim egy időre, már nem is tudom, mikor, a gettóba kerültek, valamelyik belvárosi utcába, talán az Akácfába vagy Sütőbe. Egy rövid idő után én őket titokban kihoztam

onnan, és parasztruhában átvittem őket a Lónyay utcába.

Érsók Károly az én egyik segítőm volt. Elhunyt szülei születési bizonyítványát használták édesapámék. Nem passzoltak az évek, de azért ezzel bujkáltak. Anyagiakban nagyon megfogyatkoztam, sok pénzembe került, amíg meg tudtam szerezni minden papírt és egy lakást is. Mégis örültem, mert nekem minden pénzt megért, hogy a szüleim életben vannak, és nem kell a gettóba menniük. Később a feleségem is odament hozzájuk a lányommal.

Ha nem szöktem volna meg, akkor este vacsorára elvittek volna a Duna-parton szépen sétálni. Mert azt csinálták, hogy akik ott voltak, azoknak szépen összekötözték a kezüket, elvittek a sétálóutcába a Duna-partra, mint itt lehetett már hallani, én is hallottam. Nem mertem a környékére se menni. Eggyel beszéltem, aki véletlenül megmenekült onnan. Mondta, hogy nagyon sokan voltak, sorba lövöldözték őket, és bedobták a főbe lőtt embert a Dunába. Akkor ő, mielőtt főbe lőtték volna, beugrott a Dunába. És leúszott vagy két megállót, és úgy tudott megmenekülni. Mondjuk, ez nekem nem nagyon konveniólt, hogy ilyen kísérleteket csináljak, mert nem biztos, hogy én meg tudtam volna szökni. Így sikerült, szerencsém volt, úgyhogy az Úristen is velem volt.

A Lónyay utcába, a hamis papírokkal bérelt lakásba menekültem akkor, mikor kiszabadultam a nyilas pincéből. Ott maradtunk pontosan addig, amíg a szovjet hadsereg 1945. január 15-én a déli órákban be nem jött. Az ablakból láttuk, hogy elmenekültek a német katonák, és jöttek az orosz katonák. Az oroszok már elfoglalták a mi házunk táját, és ki is mentem üdvözölni őket. Nagyon aranyosak voltak, becsaltam a szüleimhez, akik ott laktak a földszinten. A szüleimmel tudtak tótul beszélni egy kicsit.

A felszabadulás után nagyon rugalmasak voltak az emberek. Gyakran kellett a háború alatt és közvetlenül utána is elcserélnünk a kevés arany ékszerünket ennivalóért. Nekem volt zöld kávé, amit tudtam cserélni. Amikor bejöttek az oroszok, csencselve tudtam ennivalót szerezni a szüleimnek és a családomnak. Egyszer ettem lóhúst. A Lónyay utcában az egyik orosz katona főbe lőtt egy lovat. Az egyik nővérem ráült a ló hátára, és felvágta a húst. Kivágott 5 vagy 6 kiló húst, és abból csináltunk babbörköltet.

Amikor már kicsikét rendeződött a helyzet, a gettó is felszabadult. Mindezt megvártuk a Lónyay utcában. Január 18-án becsomagoltam a szüleimet, és gyalogosan hazavánszorogtunk. Elég nehéz dolgunk volt, de a gyerekek volt egy kis szánkója. Bebugyoláltuk egy kendőbe, és a szakadó hóban, hidegben foglaltuk vissza a lakásunkat. Mondanom se kell, be voltak törve az ablakok. A háború alatt be-becsapódott egy-két lövés, a csillárt is szétvitték. Próbáltuk papírokkal beragasztani az ablakokat, hogy legyen valamennyire zárt a helyiség. Volt egy kályhánk, amit begyújtottunk börtalpakkal és egyéb hulladékkal. Ezeket hordtam és fűtögettünk. Meleget csináltam, és tudtunk teát főzni.

A lakásainkat egyébként teljesen kifosztották. Egyenruhába öltözött katonák jártak benne, de nem tudom, hogy nem bérelték-e fel őket a keresztények. Hat darab epedarugós matracot, szőnyeget, ezüsttárgyakat is elhurcoltak.

Az öreg szüleim lakásában egy Pest környéki, pesterzsébeti ember lakott a családjával. Úgy hallottam, neki nagyon szép háza volt Pesterzsébeten. Nálunk két szoba volt, egy nagyobb és egy kicsi. Amikor végre hazamehettünk, mondtam, hogy a szüleim részére a lakást legyenek szívesek

kiűríteni, mert megérkeztünk haza. Az a kis ember a bajuszával úgy nézett ki, mint egy kis Hitler, de olyan volt a hozzáállása is. Nem akart távozni. A háború alatt az összes imakönyvet ledobta az udvarra, és elégette ott. Az apám könyveit mind meggyújtották. Nekem más se kellett, csak megfogtam annak az embernek a gallérját, a nyakát, és megemelten szépen. Az első emeleten laktunk, és megemeltem a gallérját: „Fiacskám, ha nem mész el egy órán belül, itt a lakásból ledoblak a francba!” El is tüntettem gyorsan őket.

Mi fent laktunk a harmadik emeleten, ott egy olyan család foglalta el a lakást, akik minden szó nélkül átadták a kulcsokat nekem. A házmesternének a menyé költözött be hozzánk. A házmesterné nagyon rendes volt, bújtatott is zsidókat ottan, és velem szemben ő is és a fia is rendes volt. Ő tűzoltóparancsnok volt, ő kísért el egyenruhában, amikor a szüleimet áruhába bújtatva kihoztam a gettóból. Sokat segítettek, amikor megérkeztünk. Ott nem is hiányzott semmi. Igaz, hogy nem is nagyon hagytam ott semmit. A szüleim lakásából elvittek egy csomó mindent. Szőnyeget, matracokat meg képeket is elhurcoltak, de azért maradt, amit nem tudtak elvinni.

A háború után, például 1949-ben, én elmentem volna külföldre, de se a feleségemet, se az édesanyámat nem tudtam volna itt hagyni. Később is lett volna alkalmam, voltam kint többször Bécsben, hívtak is az ismerős barátok. 1962-ben kint voltam Bécsben egy meccsen, és akkor az ismerősöm azt mondta, hogy itt kapsz majd egy jóvátételt, kárpótolják neked azokat, amit elhurcoltak, mindent, és itt majd nyugdíjra is beállítanak. Nem tehettem meg, már 1962-ben két gyerekem volt. Nem hagytam volna itt a feleségemet sem. Én hívtam 1956-ban, de ő se akarta itt hagyni egyedül az anyját. Pedig 1956-ban ott állt a teherautó a kapuban, én már mentem volna, már összezsomagoltam, és csak miattuk nem mentem ki. Az egyik nővérem és a sógorom fogták magukat, és kimentek végső soron Montevideóba.

Az 1940-es években egy úgynevezett „enyhe” szocialista párt híve voltam a szociáldemokratáknál. A bátyám eléggé aktívan politizált a későbbi államelnök Rónai Sándorral együtt [Rónai Sándor (1892–1965) – több minisztérium élén állt 1945–1950 között, majd 1950 és 1952 között az Elnöki Tanács, 1952–1962 között az országgyűlés elnöke volt. – A szerk.]. A bátyám a famegmunkáló üzemben az ottani Szociáldemokrata Pártnak volt az egyik vezető titkára, Rónai ugyanott képviselő. Rónai a felszabadulás után Pestre jött, és előbb kereskedelmi miniszter volt, utána mint köztársasági elnök működött. Miután a fúzió megtörtént, a szociáldemokraták és a szocialisták között [lásd: 1948-ban az MDP megalakulása: Magyar Dolgozók Pártja], akkor én már abbahagytam a politizálást, és feléjük se mentem. 1949 végére már nem is voltam semminek a tagja, és én ragaszkodtam ahhoz, hogy ne pártállás alapján helyezzenek el valami állami vállalathoz. Ha beléptem volna akkor a kommunista pártba, vagy pedig aktívabban dolgoztam volna nekik, akkor megkaphattam volna a Belvárosban is egy textilboltnak a vezetését. Megkérdezték, hogy párttag vagyok-e. Mondom, én nem vagyok párttag, és nem is leszek. Ennyi volt az én pártállásom. Én demokratikus szellemben nevelkedtem, szegény proli családban.

Az 1950-es években még textilüzletem volt, 1952-ig. Még az Anker közben egy társas viszonylatban volt textilüzletem. 1952-ben helyezkedtem el a Zöldértnél. Tehát rögtön, ahogy megszűntették az üzletemet, rögtön be kellett adnom az ipart, nagyon rafináltan az üzlethelyiséget átadták a Vasedény Vállalatnak. Utasítottak, hogy 30 napon belül hagyjam el a helyiséget, és a készletet ajánljam fel az állami textilvállalatnak [lásd: a kiskereskedelem államosítása].

De addigra már csak olyan ócska, régi áruim voltak, hogy a textilkereskedelem nem fogadta. Azt mondták, vigyem haza, árusítsam ki otthon azokat a szöveteket, selymeket, hálóingeket meg karton kötényeket. Hazavittem, üresen átadtam a helyiséget, ami 40 évig volt üres azután. Ez volt az államosítás.

Elvállaltam egy zöldségboltnak a vezetését. A Dimitrov téren átvettem az ottani bolt vezetését, ahol zöldséggel foglalkoztam, és ott két vagy három eladóm volt. Én összesen három hónapig voltam ott mint vezető, és utána behívtak a kereskedelmi központba, és ott beállítottak áruforgalmi ügyintézőnek. A zöldséges vállalat vezetősége kijött hozzám látogatóba, és addig beszéltek velem, míg el nem csaltak, hogy menjek be a központba dolgozni. A vállalatnál egy-egy ügyintézőnek tizenöt vagy még több bolt is jutott. Mi gondoskodtunk a boltok a rentabilitásáról. A személyzeti ügyeket, az árukészleteket, a leltárokat – ezeket mind mi végeztük el. 12 évig voltam ezen a munkaterületen. Éjszakákat leltároztam, meg egyéb elfoglaltságom volt, utána aztán bevittek egy magasabb állásra, áruforgalmi területi kirendeltségvezetőnek 1960 decemberében. Akkor már én szerveztem Budapest területén a fenyőárusítást karácsonykor, ehhez óriási nagy árusító területeket bérelgettünk.

Én nem éreztem annyira nehéznek a szocializmus éveit. Talán szerencsém is volt, mert elégedett ember voltam azzal, amivel foglalkoztam. Nem mindenkinek volt ilyen önálló munkaköre, ahol osztatlan munkaidőben dolgozhatott nyugdíjazásáig. Ott voltam nyugdíjazásomig, 1979 áprilisáig. Tehát 1952-től 1979-ig. Közben azért voltam szanatóriumban, kórházban is többször, két infarktussal.

A feleségem elvégezte a négy polgárit [lásd: polgári iskola], utána elment varrodába, és ott dolgozgatott. Otthonra is vállalt kötést, mikor már a gyerek megszületett. Utána nem ment még el dolgozni, csak 1956 után, az Úttörő Áruház büfé részlegébe felszolgálónak. Később a divatárurészlegen volt, egészen 1976 októberéig. 1976-ban kilépett, és a nyugdíjazását kérte. Leszállékolták. Egyéb apró betegségei mellett az idegei kivoltak, mert sosem tudta elfogadni az elhurcolt édesapja halálát.

Mégsem tudtam nagyon beletörődni abba a rendszerbe. Vártam, hogy más legyen, vártam, hogy felszabadulás legyen, hogy megszűnjön a szocializmus, amikor csak akik közel voltak a tűzhöz, azok melegedtek. Én éltem, a családom élt, igyekeztem mindent megadni nekik. A szocializmus jobb volt, mint a fasizmus annak idején. De a kommunizmusban a Rákosi volt rettegett. Nyugatról eléggé kapták a letolásokat, hogy finoman fejezzem ki magam. Mindez nem nagyon használt nekik. Tehát voltak bizonyos enyhítő, új intézkedések, enyhítő törvények, amelyeket már vártak nagyon az emberek.

Még a kommunizmus alatt is el kellett titkolni, hogy valaki zsidó. A hitközség meghirdette, hogy a zsidók pénzt kapnak vagyoni kárpótlásként. Az akkor nagyon nagy összeg, százezer forint lett volna. Azt tervezték, hogy 40 ezer zsidó majd jelentkezik. De nem sokan jelentkezünk, csak körülbelül 18-19 ezer ember. Féltek jelentkezni, így kimaradtak a juttatásból. Amikor eszméltek, már késő volt. Túl okosok akartak lenni, volt ilyen rengeteg. Én is ismertem nagyon sok ilyent.

Sokan csak inkognitóban jártak zsinagógába. Nem akarták, hogy a munkahelyen megtudják, hogy ők zsidó templomba járnak. Én a lányomat beíratam hébert tanulni, hogy tanulja meg zsidóul olvasni az imakönyvet. Egy nap aztán behívták a feleségemet az iskolába, és megfenyegették,

hogy bajok lesznek, hogyha klerikálisan neveljük a lányt. Volt korábban egy Piros nevű belügyminiszter, aki fasiszta volt, a testvére volt az igazgató [Piros László (1917-?) – 1945–1953 között különböző szakszervezeti és pártmegbízatások után 1953-ban kinevezik az ÁVH élére Péter Gábor utódjaként; 1953–54-ben belügyminiszter-helyettes, 1954–1956-ban belügyminiszter. – A szerk.]. Utána tovább már nem is járt héberre, amit mondjuk, eléggé sajnáltam. Én zsidónak vallottam mindig magamat, és zsidó is vagyok. Nem szégyelltem akkor se megmondani, amikor ténylegesen még sokan titkolták a származásukat. A nagyobb ünnepeken a Dohány utcába és a Rabbiképzőbe jártunk, járunk még ma is. Mi már neológ módon tartottuk meg az Újévet [Ros Hásáná], a Jom Kipur-t és akár a Hanukát is. Amikor kellett, gyertyát gyújtottunk [lásd: gyertyagyújtás], ünnepi vacsorákat készítettünk.

Én igazán nem vettem részt szocialista munkában. Lehet, hogy kétszer elmentem úgynevezett népnevelőnek [Az 1950-es években, a „fokozódó osztályharc” idején munkaszüneti napokon népnevelőpárosok járták az országot különböző propagandafeladatokkal: tévesz melletti agitáció (még 1958 körül is; bár ők inkább a falujárók voltak), antiklerikális propaganda a vasárnap délelőtti mise után a templom előtt, békekölcsönjegyzés, agitálás gyapottermesztés mellett stb. – A szerk.]. Annak az volt a lényege, hogy nyugtassuk meg a kisiparosokat, nem fogják őket államosítani, csak 10 személyen felül. Elmentem a legelső helyre, kettesben mentünk, rögtön mondták, hogy már államosították őket. Államosították, nem lehetett tiltakozni az ellen.

Az 1950-es években eléggé rossz volt. Dúlt a Rákosi éra. Aljasok voltak a politikusok. Eltették láb alól Nagy Imrét. Akkor ott volt Rajk László belügyminiszter, ráfogták, hogy szövetkezik a különböző ellenállókkal, és fel is akasztották [Lásd: Nagy Imre; Rajk László]. Bizony sokan vannak, akik szenvedtek a Rákosi éraban.

Volt egy unokaöcsém, aki Újpesten volt főrabbi, jelenleg pedig Izraelben nyugdíjas főrabbi. Tildy államelnök is jelen volt az avatásán [Tildy Zoltán (1889–1961) – református lelkész, kiszagdapárti politikus (1930–1941 között a Független Kiszagdapárt elnöke volt); miniszterelnök volt 1945–46-ban; köztársasági elnök 1946–48-ban. 1956-ban a Nagy Imre-kormány államminisztereként hatévi börtönbüntetésre ítélték, 1959-ben szabadult, 1989-ben rehabilitálták. – A szerk.]. 1949 elején, amikor megtudta, hogy két órán belül érte jönnek, mert ő a környező országokban, Szlovákiában, Romániában, Csehszágban a cionista szervezetnek egy központi szervezője volt, fogta magát, és kiment Izraelbe. Úgyhogy nem volt nagyon kellemes helyzet akkor, amíg a Rákosi uralom volt itt.

Az 1960-as években valamennyire jobb kezdett lenni. 1961-ben már nem volt Rákosi. Azért nemigen tudtunk utazni. Én először 1962-ben mentem ki Bécsbe. Akkor mentem először, rögtön, ahogy lehetett menni. Utána már csak belföldi üdülőkbe jutottam el. Amíg tudtam, mentem különböző helyekre szakszervezeti beutalókkal, mert másra nem volt pénzem. De a szakszervezeti beutalókkal a feleségemmel együtt mentünk, sokszor fürdőszobás lakosztályunk volt Sopronban, és többször is Hajdúszoboszlón, Miskolctapolcán, Hévízen, Siófokon és Mátrafüreden üdülgettünk. Később a gyerekekkel és az unokámmal Balatonföldváron nyaraltunk, ahol van a lányomnak ilyen kis társas üdülőben egy apartmanja. Oda lementünk, és két vagy három hónapot ott voltunk a feleségemmel.

A szocializmusban elég tűrhető lakásban éltünk. A régi lakásunkat elcseréltük. Az a Paulay Ede utcában volt, és ott laktunk 1938-tól 1970-ig. Abba a kétszobás lakásba a régi házban, a harmadik emeletre már nehezen tudtam felmenni. Nem bírtam már a szívemmel. Bementem a Fővárosi

Tanácsához, vittem egy kérvényt. A lakást felajánlottam azzal, hogy a két szoba helyett hámszobásat kérek, mivel az egyik lányom már az orvosi egyetemre jár, és őt a tanulásban mi zavartuk. Mert addig az egyik szobában lakott az anyósom, aki még akkor élt, a másikban meg mi laktunk. Kijöttek, egy héten belül megnézték a lakást, és elfogadták cserébe, és kaptam egy gyönyörű szép lakást, a jelenlegi lakásomat a régi helyett. Én ezt jó cserének tartottam, egy olyan házba, amelyiket eredetileg magának épített a mérnöki kar. Saját részükre építették, és volt vagy húsz garázs, autótároló. Nekem akkor már kellett garázs, mert külföldről a nővéreméktől kaptam egy kocsit, egy kis kocsit, egy Fiat 850-eset, amit a garázsban jobb volt tárolni.

Sokat jártunk moziba is. Máig tudom, miket néztünk meg. Például a „Ben Hur” filmet a feleségemmel láttuk. Volt az Operába is bérletünk. A Fővárosi Operettszínház, a régi Városi Színházban üzemelt akkor, és most is [A Városi Színház, amelyből 1951-ben az Erkel Színház lett, az Operaházhoz tartozott. – A szerk.]. Vettünk éves bérletet a feleségemmel, több éven keresztül. Tíz előadás volt egy ilyen bérletben, és elmentünk a darabokra, majdnem minden olyanra, amelyik érdekelt minket. Végignéztük a „Csárdáskirálynő”-t, a „Hegedűs a háztetőn”-t, a „Bál a Savoyban”-t és az „Egy csók és más semmi”-t. A „Cigánybáró” is nagyon dallamos volt. A Johann Strauss, a Kálmán Imre és a Lehár darabokat is mind nagyon szerettük. A feleségem, szegény, jött, amíg élt, de az utolsó években sajnos nem tudtam vele menni, mert már nem érezte jól magát az utolsó három-négy évben.

A gyerekeim a családban a péntek esti gyertyagyújtást látták legtöbbször. A feleségem szombatnként és ünnepekkor nem főzött, amikor nem volt szabad főzni. Ilyenkor nem is takarított [lásd: szombati munkavégzés tilalma], megtartotta a vallást gyertyagyújtással, imákkal, tradicionális ételek főzésével. Néha elmentünk a templomba. A feleségem ritkábban jött el, én viszont most is minden nagy ünnepen imádkozom a templomban. A karácsonyt, húsvétot nem tartottuk meg. Ünnepekkor csináltunk bejglit, például karácsonykor is, de nem azért, mert ünnep volt, hanem szerettük a süteményt.

A családtagjaim, anyám és az előbb említett Anci testvérem is Budapesten, az ortodox temetőben vannak eltemetve. Egyik bátyám, Zoli a Kozma utcai neológ zsidó temetőben nyugszik. A másik bátyámat, Miklóst, aki a katonaság miatt kint volt Arhangelszkben szovjet hadifogolyként, a bajtársai temették el a Farkasréti temetőbe. Két nővéremet, Lilit és Bözsit Izraelben temették el, a sógoraimmal együtt. A testvéreimmel mindig tartottuk a kapcsolatot.

Mindig is figyeltem a híreket. A Szabad Európa Rádiót és az angol rádiót figyeltük [A BBC magyar nyelvű adása 1939-ben indult. – A szerk.], amikor tudtuk. Az Amerika Hangja úgy jött, mintha Pesten lenne. A németek zavartak minden állomást, mégis tudtuk fogni, főleg Angliát, ez még a háború alatt volt. Sok mindent megtudtunk a magyar hírekből is, elég gyakran tájékoztattak minket a háború állásáról. A szocializmus idejében is tudtuk fogni a Szabad Európát, így informálódtunk a világról. A nyugati rokonokkal rendszerint tartottuk a kapcsolatot, és miután már lehetett, majdnem minden évben jött valaki.

Úgy alakult, hogy az egyik lányom, Zsuzsanna már úgy indult, hogy a kereskedelembe gépiró, gyorsíró és egyéb adminisztratív feladatokat tanult, és nem volt nagy óhaja, hogy a megszokott időben iskolába járjon. Majd később, mikor már megjött az esze, akkor már leérettségizett, sőt még a főiskolát is elvégezte, amikor már a vállalatnál kötelezték erre. Ő, az idősebbik lányom most is titkárként dolgozik egy iskolaigazgató mellett.

A másik lányom pedig már négyéves kora óta mindig emlegette, hogy ő bizony orvos lesz. Még selypítve, mikor alig tudott még beszélni, ő már orvos akart lenni. Amikor Siófokon nyaraltunk egyszer régen, egy döglött békát meglátott, és haza akarta vinni, hogy felboncolja. Kitűnő tanuló volt, egy négyese se volt. Úgy is érettségizett, majd elvégezte az orvosi egyetemet. 6 évig volt a Szent István Kórházban alorvosként. Ott szerezte meg a szakvizsgát. Sőt, még bejárt segíteni a kórházakba, és vállalt a mentőknél is állást az egyetem alatt.

Az idősebbik lányomnak van három fia: egy 36 éves és egy 26 éves ikerpár. A férjével együtt laknak, egy utcával feljebb, mint ahol mi lakunk. A másik lányom szintén itt lakik most ebben a házban, ahol én lakom. Annak van egy lánya, aki 16 éves kislányként Texasban kapott egyéves ösztöndíjat. Ott zsidó családnál lakott, tőlük igen sokat tanult a zsidóságról. Mikor hazajött, akkor beiratkozott a jogi egyetemre.

Hát, én szomorúan veszem azt a dolgot, hogy nem tudnak békés, nyugodt izraeli államot csinálni. Én azt gondoltam, hogy ott már, ha önállóan megkapták az angoloktól azt a részt, akkor úgy csinálják meg, hogy egy fix részt megkapnak az egyik oldalon az Izrael államnak, és másik oldalon Palesztinát kellett volna létesíteni [lásd: Izrael Állam megalakulása]. De ez nem jött létre, ami már egy tragédia volt. Emlékszem az izraeli két háborúra is [Valószínűleg egyrészt a hatnapos háborúra gondol, másrészt az 1973-as arab-izraeli háborúra. – A szerk.] Hallottam minden lépésről, minden ténykedésről. Később mindenről olvastam is, amikor megkaptam az eredeti könyvet, ami a hétnapos háborúról szólt. Szó szerint kétszer is elolvastam. A Szabad Európa Rádió meg az angol rádió meg az Amerika Hangja minden szót közölt, és olyan örömünk volt, amikor jó híreket kaptunk. A magyarok szemetek voltak akkor, nem lehetett barátkozni a zsidó állammal. Meg is szakadt a követségi kapcsolat a magyarokkal abban az időben [Magyarországnak 1967-1989 között nem volt diplomáciai kapcsolata Izraellel. – A szerk.]. Most is aggódom Izraelért. Mert bár a nővéreim már elhunytak, van még egy unokaöcsém ott a családjával.

Én végül sosem vándoroltam ki, Izraelbe sem. Abban az időben, amikor kicsik voltak a gyerekek, akkor gondolkodtam rajta, de mindig voltak olyan akadályok, ami miatt nem tudtam ezt megoldani. Nem tudtam kivinni az anyámat, nem tudta volna a feleségem se kivinni az anyját. Amúgy se tudtam volna mit kezdeni két anyával, két családdal, nem tudtam volna magunkat máshol beindítani.

Először 1992-ben vagy 1993-ban voltam kint, Anci nővéremmel. A feleségemmel készültem, megvolt minden repülőjegy, minden szoba, szálloda, gyönyörű utunk volt tervezve. Feleségem az utolsó nap, mielőtt elindultunk volna, délután 3 órakor eltörte a lábát. Igen súlyos beteg volt. A piacon elesett, hazatelefonált, és abban a pillanatban rohantam, taxival bevitettem a rendelőintézetbe. Szegény nővérem, utolsó évében gondolta, hogy talán most még egyszer sikerül Izraelbe eljutnia, és egyedül nem akart menni. Fizette mindkettőnknek az utat, oda-vissza mindent a világon. A másik, kint élő Lili nővérem vette igénybe a feleségemnek a szállodáját meg az étkezését. Mindent végignéztünk, mindent a világon Eilatától Karmielig, ötszáz kilométer hosszan mindent bejártunk, a Negev sivatagot, egyszóval, csodás helyeket.

A nyugati rokonokkal rendszerint tartottuk a kapcsolatot, mert azok jöttek ide, majdnem minden évben jött valaki. Leveleztünk, és jöttek ide, azonkívül nyílt titok nem volt, írtak mindent. Az „Új Élet” című itthoni újságban is megírtak sok mindent a zsidóság sorsáról.

Nekem az volt a feladatom 1989 után, hogy amit elkoboztak tőlem, azért próbáltam kárpótlást szerezni. Még a mai napig – ez már 60 éve – a kirabolt lakásom miatt és az elvitt vadonatúj motorkerékpáromra egy fityinget se kaptam.

Az „Új Élet”-et olvasom minden alkalommal, szigorúan minden héten. Minden hónapban megjelenik kétszer, 15-én és elsején. Minden hónapban, és eléggé summás összeget, 90 forintot fizetek. Nem mondom, hogy sajnálom, mert azért zsidó tárgyú témákról nagyon hasznosakat írnak, épp most mondtam az unokámnak, hogy érdemes elolvasni, vannak benne nagyon szép írások is. Nagyon örülök, hogy újjáéled itthon a zsidó élet. Én ott voltam a zsidó állam ötvenéves jubileumán az Erzsébet téren, 1998-ban. Tartottak táncbemutatót, meg zászlókat osztogattak, hoztam is magamnak, a lakásomban van kettő is.

Sajnos a feleségem, Éva 2002-ben rákban halt meg. 78 éves volt, majdnem megérte a 60. házassági évfordulónkat. A Kozma utcai neológ temetőben látogatom a sírját.

Anyagilag is, megmondom őszintén, nagyon becsülöm a zsidó alapítványokat. Én rokkant vagyok, és csonttritkulásom van, bizony elég drága gyógyszereket kell szednem. Én hiába vagyok kedvezményes, gyógyszert kapok ingyenesen az önkormányzattól, de most a hitközségtől is kapok, még taxicsekket is. Azokat a gyógyszereket, amik nagyon drágák, azt megvettem ottan, és használt. Bizony nem kevés a kis nyugdíjamhoz képest, nekem az igen jól jött. Remélem, hogy most továbbra is fognak adni. Én már a 86. évemet taposom, az a helyzet, hogy nem nagyon tudnék sorolni olyan sok ilyen idős embert, aki életben van.

Ami a hazai életet illeti, én ezt nem tudom felmérni, hogy melyik oldalon van demokrácia. Most azt mondják, a jobboldali a demokrataság, vagy pedig a baloldali? Megmondom őszintén, talán a középúton vannak. Remélem, reménykedek ám, amíg élek, hogy minden még jobban fog menni, és remélem, hogy itt a zsidóságnak még tudnak majd támogatást adni, akik arra vannak szorulva. A szegényeknek, akik ténylegesen nagyon rá vannak szorulva, azoknak most is adnak nyilván, öltönyöket meg mindent hordanak be a zsidó hitközségbe nagyon sokan. Az a helyzet, hogyha valaki oda bemegy, nem kell attól tartani, hogy azok hagyják rongyosan járni. Zsidó koldus nem hiszem, hogy van most Magyarországon. De nem is kell hogy legyen.

Reménykedek, hogy minden jobban fog menni, és hogy itt, Magyarországon van a zsidóságnak még jövője. Nekem négy unokám és több dédunokám is van, hátha élhetnek szabadon, zsidóként Magyarországon.